

A hatalom metamorfózisa

Kiinduló tételem Marx és Engels (1949, 1974), Weber (1987, 1999), Elias (2005), valamint Konrád és Szelényi (1989) gondolatmenetei nyomán a következő: azokban a társadalmakban, amelyekben nagy, az állammal összefonódó, ezért a csúcshatalmi döntéseket befolyásolni képes monopóliumok birtokolják a gazdasági hatalmat, a legfőbb hatalom egy osztályvonásokkal rendelkező saját értelmezésem szerinti rend kezében összpontosul. Korábbi munkáim alapján ezt a konglomerátumot a továbbiakban hatalmon lévő rendnek fogom nevezni. A hatalmon lévő rend részei az uralkodó rend – fejedelemség, királyi udvar, kormányzó párt vagy pártok –, a mindenkori technokrácia (még ha csak nyomokban van is jelen) és a gazdasági hatalmat birtokló monopóliumok vezető erői (hűbérurak, vazallusok, tulajdonosok és csúcsmenedzserek). E konglomerátum rendi vonásai a berkeikben uralkodó viszonyok karakterisztikus tulajdonságaiból eredeztethetők. Saját értelmezésem szerint ezek a következők: a rend tagjait közös ethosz, értékrendszer és hasonló magatartásminta jellemzi, valamint különböző erősségű formális és informális kapcsolati háló integrálja – főként ez utóbbi jelenti az alapját annak a jelenségnek, hogy a hatalmon lévő renden belüli erőviszonyok képlékenyek, igen gyakori, hogy a tényleges hatalmi viszonyok – hierarchia – eltérnek a formalizálttól.

A hatalmon lévő rend osztályvonásai viszont abból adódnak, hogy bár integráns részei, a gazdasági monopóliumok érdekeiknek megfelelően képesek a piaci mechanizmusok korlátozására, ez a képességük nem totális, ezért az „összrenden” belüli pozícióik csak akkor maradhatnak stabilak, ha a bármily gyengén, de mégiscsak működő piac folyamatosan visszaigazolja, sőt megerősíti kiemelt gazdasági helyzetüket. Ezen a szálon tehát a hatalmon lévő rend „megmértődik” a piac világában. Erősebben megfogalmazva, a piac legalábbis valamelyest szelektál a hatalmon lévő rendek között – márpedig, mint tudjuk, Max Weber az e mechanizmus működése révén létrejövő pozícióra mint osztálypozícióra tekint. És/de miután a hatalmon lévő rend nem más, mint az adott társadalom javainak domináns kollektív tulajdonosa, a konglomerátum marxi értelemben is rendelkezik osztályvonásokkal.

Marx gondolatmenete szerint az osztálytársadalmak karakterisztikus vonása, hogy bennük a társadalmi változások – a fejlődés – az osztályharc, az alul és felül lévő osztályok össze-

csapásának eredőjeként mennek végbe. Az erős gazdasági monopóliumokat magukba integráló hatalmon lévő rendek uralta társadalmakban azonban a társadalmi változások motorját sokkal inkább a magán e konglomerátumon *belüli* konfliktusok és küzdelmek, semmint az alul és felül lévő társadalmi rétegek összeütközései jelentik. Ennek alapvető oka az, hogy a hatalmon lévő rendek az általuk uralt társadalmak megosztásának, sőt atomizálásának gazdag és kifinomult eszköztárával rendelkeznek, ezért az alul lévők nem képesek küzdelemre alkalmas osztályokká szerveződni. Ezek a társadalmak ezért nem vagy csak korlátozottan tekinthetők osztálytársadalmaknak.

Marxi értelemben csupán a politikai és gazdasági szféra éles szétválasztásán alapuló szabad versenyos kapitalizmus volt osztálytársadalom – vagyis az a társadalmi viszonyrendszer, amelyben a tőke még nincs felruházva politikai hatalommal, ezért eme tőkének gazdasági szerepéből mint önmagában vett tulajdonságának forrásából eredeztethető kizsákmányoló természete a munkásság által *közvetlenül, természetesen is* felismerhető. Az e társadalmakban zajló éles osztályharcból születtek a kommunista és szociáldemokrata mozgalmak. A monopolkapitalizmus kialakulását követően, és különösen az intézményi befektetések nagymértékű elterjedésének, valamint a tömegtájékoztató nagy erejű iparággá válásának – Habermas megfogalmazása szerint: a polgári nyilvánosság szerkezetváltozásának, pontosabban feudális *udvarrá* alakulásának – időszakától kezdődően azonban a tőke képes elrejtőzni az általa finanszírozott politikai pártok, kormányok és a médiumok, valamint más intézmények háta mögé. Ennek pedig az a következménye, hogy a tőke és a munka ellentétes viszonya, a kizsákmányolás ténye szinte észrevehetetlenné válik. Ezért a médiák hathatós közreműködésével atomjaira szakadt társadalom mindenkori dühe a mindenkori kormányok és a mögöttük álló hatalmon lévő pártok ellen irányul, velük szemben artikulálódik. Vagy manapság már a szupranacionális nemzetközi politikai intézmények ellen (is).

Különösen így van ez a második világháború után kiépülő jóléti kapitalizmusok virágkorában, amikor is a gyors gazdasági növekedés bázisán Szigeti Péter (2005) megfogalmazásában tőke és munka játszomája pozitív összegű lehet: mind a tőke, mind a munkajövedelmek nőhetnek, ez pedig egy időre elfedi a két oldal ellentétes érdekeit. Ezért van az, hogy a beatgeneráció, a 68-as fiatalok lázadása elsősorban a túlbujánzó állami paternalizmus ellen irányul mind nyugaton, mind Kelet-Európában. Zászlajukra a *szabadság* jelszava van írva, a munkásság sajátos érdekeit e mozgalmak alig-alig artikulálják.

És különösen így van ez az előzővel ellentétes helyzetben, a 2008-as világgazdasági válság mostani, a felszínen lecsengő időszakában: a válság akut szakaszában a nemzeti kormányok beáldozták a burzsoázia egy – kisebbik – részét azért, hogy annak domináns csoportjait megvédhessék – ma pedig azt látjuk, hogy a válság összes terhét visszamenőleg is a munkásságra hárítják. Az ennek eszközüül szolgáló megszorításokat azonban nem közvetlenül a burzsoázia, hanem a képviselőiben fellépő mindenkori kormányok hirdetik meg és hajtják végre – nem véletlen ezért, hogy az újabb és újabb sarcok elleni társadalmi tiltakozás a nemzetállami apparátusok, és nem a burzsoázia ellen irányul.

A hatalmon lévő rendek funkcionálása tehát különösen viszonylag kiegyensúlyozott vagy, éppen ellenkezőleg, erősen kiélezett helyzetekben szinte tökéletesen elfedi a tőke-munka ellentétet azáltal, hogy az ezen ellentétből származó feszültségek a mindenkori kormányok és uralkodó pártok, vagyis az uralkodó rendekkel szemben artikulálódnak.

Tanulmányomban nem vállalkozom a különböző típusú hatalmon lévő rendek problematikájának teljes feltárására, metamorfózisaik kategorizálására és tételes elemzésére. Amire kísérletet teszek, az egyfelől a magyarországi hatalmi szerkezetek jellemzőinek és változásainak leírása a létezett szocializmustól napjainkig, másfelől az általam nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúrának nevezett globális főhatalom rövid leírása és legújabb kori átalakulásainak, valamint azok hatásainak ábrázolása.

A hatalmi szerkezet változásai Magyarországon

A magyarországi létezett szocializmus, majd újkapitalizmus hatalmi viszonyainak és azok változásainak leírásakor elsősorban *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* (1989), *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* (2001), *Az első válaszkísérlet – a létezett szocializmus, és ami utána jön...* (2004), *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* (2006), *Globális válság – magyar válság – alternatívák* (2012), valamint *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság* (2014) című munkáim empirikus és elméleti anyagára támaszkodom, a továbbiakban azonban nem fogok ezekre a művekre tételesen hivatkozni. Mindazonáltal ebben a munkában a korábbiakhoz képest új következtetésekre jutok.

A létezett szocializmus klasszikus korszakában, a Kádár-korszakban, annak harmadik utas jellegével összefüggésben a tulajdonjogok, valamint a politikai és gazdasági hatalom a monopolkapitalizmusokéhoz hasonló alakzat, a hatalmon lévő rend kezében összpontosul. Mindazonáltal a hatalom és annak intézményei a társadalomtól, ezen belül a munkásságtól kevésbé elidegenedettek, mint bármely kapitalizmusban, ennek részeként a tőke-munka elletét is halványabb.

A hatalmon lévő rend részei: az állampárt – ez alkotja az uralkodó rendet –, a technokrácia és a nagyvállalati menedzserek. A korszakban előrehaladva megbomlik mind az állampárt, mind a technokrácia, mind pedig a nagyvállalati menedzserek korábbi egysége, mégpedig annak következtében, hogy mindhárom csoportosuláson belül egyre inkább elkülönülnek egymástól a rendpárti és a piaci reformokra nyitott alanyok. Nagyjából az 1980-as évek közepéig azonban a társadalmi-gazdasági változásokat motorizáló legfontosabb konfliktust az állampárt és az annak mindenkori vonalát követő technokrácia, valamint a nagyvállalati menedzserek és a nagyvállalatok felé szinte végig elkötelezett ágazati minisztériumi technokrácia szembenállása és harca jelenti. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az első csoportosulást központi hierarchiának, a másodikat simán nagyvállalati menedzsereknek fogom nevezni. (A leegyszerűsítést, vagyis a nagyvállalati menedzserek és az ágazati technokraták összevonását az teszi lehetővé, hogy utóbbiak szinte mindvégig nem mások, mint az előbbieik szócsövei, érdekkijárói.)

A központi hierarchia és a nagyvállalati menedzserek alapvetően eltérő érdekeltsége a differenciált (tehát nem puha, amint azt Kornai János [1980] tételezi) költségvetési korlát bázisán jön létre, mely az irracionális redistribúció (tehát nem a racionális, miként azt Konrád

és Szelényi [1989] definiálják) terméke. Ez azt jelenti, hogy a központi hierarchia erős hajlamot mutat arra, hogy – engedve az önálló érdekcentrumot, elkülönült gazdasági hatalmat koncentráló nagyvállalati nyomásnak – a központi forrásokat eme szféra javára ossza újra. (Eme szféra számára tehát a költségvetési korlát jórészt puha, míg a gazdaság többi szereplői irányába többnyire kemény.) A központi hierarchia azonban e hajlama ellenére a költségvetési korlát általános megkeményítésében érdekelt – állandó belső közdelem folyik önmagán belül –, mert ő az a szereplő, amely közvetlenül szembesül azzal, hogy az immanensen túlfűtött beruházási és munkaerőigényekkel fellépő (folyamatosan plusz költségvetési forrásokért harcoló) nagyvállalati szféra nyomása veszélyezteti a gazdaság külső és belső egyensúlyát.

A két szféra küzdelmében az általam vizsgált időszakban – 1972-től 1989-ig – három szakasz különíthető el. 1972 és 1979 között a nagyvállalati menedzserek sikeresen áttörnek a központi hierarchia által szabott korlátokat, és domináns pozícióba kerülnek e hierarchia felett: ők motorizálják a gazdasági folyamatokat. 1979-ben azonban – részben a költségvetési források elosztására gyakorolt nyomásuk következtében – jelentősen romlik a gazdaság külső egyensúlyi helyzete, ezért a központi hierarchián belül azok a technokraták kerülnek előtérbe, akik a külső egyensúly helyreállítását, és ezzel összefüggésben a nagyvállalati nyomás visszaszorítását mindennél fontosabbnak tartják. Nyomásukra a központi hierarchia nagyvállalat-ellenes fordulatot hajt végre (operatív ellenőrzés és irányítás alá vonja a nyugati import és a hitelek elosztását, összevonja az ágazati minisztériumokat, megkezdi a nagyvállalatok decentralizálására irányuló munkálatok előkészítését stb.), aminek eredményeként a két szféra küzdelmében 1982–1983-ig a központi hierarchia válik erősebbé. A fordulatra a nagyvállalati szféra saját teljesítményének – ezen belül exportteljesítményének – visszatartásával reagál, ezzel összefüggésben (is) az 1980-as évek elején ismét kieleződik a külső egyensúlyi feszültségek. Ekkor – 1982-ben – a nemzetközi enyhülés bázisán és az ekkor színre lépő – az egyensúlyi követelmény prioritását hirdető, de valójában elsősorban piacpárti, a szinte teljes piaci nyitást szorgalmazó – késő kádári technokrácia nyomására Magyarország belép az IMF-be. Az exportteljesítmények – különösen a nyugati exportteljesítmények – romlása egyfelől, az IMF-fel kötött megállapodás révén beáramló friss külső források jelenléte másfelől ismét erősítik a nagyvállalati szféra alkuerejét, így nyomását a központi költségvetésre: a nagyvállalati vezetők ismét a központi hierarchia fölé kerekednek. Ez a folyamat egyenesen vezet az uralkodó rend 1985-ös, a nagyvállalati vezetők sugallatára meghirdetett dinamizálási, gazdaságélénkítési kísérletéhez – melynek szinte azonnali következménye a külső egyensúlyi helyzet minden korábbinál radikálisabb romlása. És ezzel szinte már el is jutottunk a politikai rendszerváltáshoz...

Ha a fent vázolt folyamatot egy szinttel feljebb lépve áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy a Kádár-korszak, a magyar harmadik út kifejlett szakaszában a központi hierarchia és a nagyvállalati szféra közötti dominanciaviszony változására két ízben kerül sor – és a változást mindkét esetben szinte közvetlenül a külső egyensúlyi helyzet zuhanásszerű romlása idézi elő. Vagyis az, hogy a gazdaság, ezen belül a nagyvállalati szféra növekedése látványos külső geogazdasági korlátba ütközik. Ez alapján megfogalmazható az a tézis, hogy az 1980-as évek közepéig a gazdasági-hatalmi struktúra úgy reagál külső korlátjának nyomására, hogy „átrendezi” az önmagán belüli erőviszonyokat – mind a két fő ágens közöttit, mind pedig a központi hierarchián belülit. (Sőt a nagyvállalati szférán belülit is, de ezt itt most nem tudtam bemutatni.) Az 1985 utáni, minden korábbinál élesebben jelentkező külső egyensúlyromlás azonban már nem váltja ki a két fő ágens között a dominanciaviszony megváltozását,

ami a harmadik út válságának közvetlen jele: azt jelzi, hogy eme társadalmi gazdasági alakulat, kimerítvén az összes belső átrendeződési, átrendezési lehetőséget, immár nem képes önkorrekcióra. Konkrétabban: nem képes már reagálni annak a külső korlátnak a jelentkezésére, melyet részben önmaga épített fel, de adósságcsapda formájában igen nagy részt a centrumkapitalizmus intézményei állítottak fel számára. (Utóbbiról részletesen lásd Éber Márk Áron [2014] tanulmányát.)

1985 után felgyorsul a valójában már az 1968-as reformmal elkezdődött gazdasági rendszerváltás, a magam megközelítésében a magyar harmadik út kapitalizmusba való átfordulása. A folyamatot a késő kádári technokrácia krémje vezérli, ideológiáját pedig a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség fogalmazza meg. Létrejön a kétszintű bankrendszer, és a társasági törvény megalkotásával megkezdődik a spontán privatizációnak nevezett folyamat. Ennek lényege, hogy a tulajdonjogok szinte teljes egészükben a nagyvállalati vezetők kezébe kerülnek, akik ennek értékesítésével maguk választhatják meg új tulajdonosaikat. Ennek eredményeként pedig a keresstulajdonlás bonyolult hálózata jön létre a nagyvállalati szférában.

A tulajdonjogok átengedése nem más, mint a késő kádári technokrácia gesztusa a nagyvállalati menedzserek felé. Célja a nagyvállalati menedzserek megnyerése egyrészt a célból, hogy azok a gazdasági válság és a képlékeny politikai viszonyok közepette is biztosítsák a gazdaság működőképességét, másrészt azért, hogy e nagy hatalmú menedzserek ne korlátozzák a késő kádári technokrácia rohamos politikai térnyerését. Majd ne gátolják a politikai intézményrendszer radikális megváltoztatását, vagyis az uralkodó rend – az állampárt – lebontását és ezzel párhuzamosan a többpártrendszerű parlamenti demokrácia intézményrendszerének létrehozását. (A késő kádári technokrácia krémje és a nagyvállalati vezetők közötti látens vagy tényleges alku egyik következménye, hogy azokról a vitákról, amelyek a politikai rendszerváltást előkészítő kerekasztal-tárgyalásoknak a gazdasági átmenetet tárgyaló bizottságaiban zajlottak, a médiák szinte egyáltalán nem tájékoztatnak. És különösen azok a kritikák vannak onnan gyakorlatilag kintlva, amelyeket egyes bizottsági tagok – sőt a tulajdonreform-bizottság tagjainak többsége – a spontán privatizációval szemben megfogalmaznak.)

Az 1989–1990-es politikai rendszerváltást követően a korábbi uralkodó rend helyére formálisan az 1990-es választásokon győztes párt, az MDF és az általa alakított kormány kerül. A hatalom szerkezetén belül helyezkedik el továbbá a rendszerváltás ideológiáját megfogalmazó, korábban ellenzékben lévő értelmiség, valamint az előbb említett nagyvállalati vezetők csoportja. A legnagyobb, pontosabban tényleges hatalom azonban a gazdasági átalakulás vezérlésében továbbra is meghatározó, sőt a korábbiakhoz képest is erőteljesebb szerepet játszó késő kádári technokrácia kezében összpontosul. A kormányzati gazdasági csúcspozíciókat, a Magyar Nemzeti Bank irányítását és az új kereskedelmi bankok vezető pozícióit a késő kádári technokrácia krémje birtokolja. Döntően a késő kádári technokrácia másod-, harmadvonala alkotja az állami bürokráciát.

Az ekkor már nyíltan a nemzetközi, globális főhatalmat reprezentáló nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra (erről a formációról részletesebben majd később) szócsöveként fellépő késő kádári technokrácia az a belső hatalmi csoport, amely meggyőzi az új miniszterelnököt: az új gazdasági rendszer kialakításához hiú ábránd a Nyugat gazdasági segítségére számítani – ezen belül szó sem lehet arról, hogy kérjük az előző évtizedekben felhalmozott hitelek törlését, vagy akár csak visszafizetésük átütemezését. Ez pedig a ma-

gyarországi újkapitalizmus egy sajátos, történelmileg nem ismert alapképletét indukálja: az országnak úgy kell hozzákezdenie az öröklött gazdasági szerkezet leépítéséhez és helyébe egy új szerkezet felépítéséhez, hogy mindeközben a hitelek kamatos kamatainak törlesztése révén folyamatos forráskivonás történik a gazdaságból és a közsférából.

A politikai rendszerváltást követő években az MDF és kormánya – döntően az éppen kezdődő privatizáció mechanizmusainak közvetítésével – kísérletet tesz egy saját, jobboldali gazdasági klientúra – ezen belül technokrácia és burzsoázia – (és médiaklientúra) kiépítésére. Ez azonban a késő kádári technokrácia erős ellenállásába ütközik, amely egyrészt letőri jobboldali technokrata riválisait, másrészt egy hazai burzsoázia lassabb, szervezettebb kialakulása helyett nagyarányú külföldi működő tőke azonnali behozatalát szorgalmazza. Az 1995–2000-es évekre így válik a multinacionális szektor a formálódó tulajdonosi szerkezet meghatározó csoportjává.

Ez a folyamat azonban nem mehetne végbe az MSZP és az SZDSZ – szélsőjobboldali fenyegetés (Csurka István és csapata) katalizálta – közeledése, majd 1994-es választási győzelme nélkül: ennek nyomán a gazdasági csúcshatalom immár formálisan, nyíltan is az MSZP színeiben fellépő késő kádári technokrácia, a kulturális főhatalom pedig az SZDSZ színeiben szereplő volt demokratikus ellenzék és új reformer értelmiség kezébe kerül. (Az MSZP-s Békesi László, majd Bokros Lajos pénzügyminiszterek, az SZDSZ-es Magyar Bálint kultuszminiszter.) Ebben a szereposztásban reinkarnálódnak az 1980-as évek ellenelit-mozgalmainak alapviszonyai: a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség ideológiát gyárt, a késő kádári technokrácia pedig gyakorlati formát ad és cselekszik.

A privatizáció, valamint a nagyarányú külfölditőke-beáramlás és az „eredeti tőke- és jövedelemátcsoportosítás” – a tulajdon mellett a jövedelmek átcsoportosítása a társadalom többségétől a társadalmi kisebbség felé – nyomán, valamint az 1990-es évek közepén feltörő súlyos külső egyensúlyi zavar által katalizálva az 1990-es évek végére, 2000-es évek elejére új hatalmi szerkezet formálódik ki. A nem formális hatalom domináns csoportját (valódi csúcst) a nagyburzsoázia – elsősorban a multinacionális nagyvállalatok menedzserei és tulajdonosai –, alfrakcióit a rendiesen tagolt politikai elitek és a kulturális elit alkotják. (A nagyburzsoázia domináns pozícióját jelzi többek között az, hogy a rá vonatkozó jogszabályokat döntően eme burzsoázia alakítja ki: a jogszabályok nagy része a maga ügyvédi irodáiban készül. Másrészt a privatizáció „legvadabb” időszakában a Versenyhivatal halasztja a már kidolgozott versenyszabályok érvényesítését.) A késő kádári technokrácia az állami bürokráciába, a kulturális elitbe és kisebb részt az üzleti szférába beépülve mindazonáltal őrzi vezető szerepét. A privatizáció lassulásával, majd lezárultával fő feladatává, sőt küldetésévé a (rendszerváltás korábban vázolt alapképletéből származó) lökésekben jelentkező és nagyarányú külső, valamint belső eladósodás menedzselését és az ennek eszközeül tekintett radikálisabbnál radikálisabb neoliberális ihletésű megszorítások levezénylését teszi.

Míg tehát a politikai rendszerváltás időszakában, majd az azt követő első években a késő kádári technokrácia által megtestesítve még csupán a tőke *logikája* uralkodott a politikai elit felett, addig az ezredfordulóra már maga a tőke, sőt a nagytőke foglalja el a hatalmi szerkezet domináns pozícióját.

Az eredeti tőkeátcsoportosítás nyomán másfél millió munkahely szűnik meg, az 1990-es évek végére széles társadalmi rétegek csúsznak le szegénysorba, de szinte a társadalom minden csoportjának helyzete labilissá, bizonytalanná válik, az általános életszínvonal jelentősen visszaesik. 1998-ban ezért a szavazók megbüntetik az MSZP–SZDSZ-koalíciót, és a politikai

hatalom csúcsára a választásokon jobboldali mezben, de lényegében véve szociáldemokrata programmal induló Fidesz, pontosabban az általa vezetett koalíció kerül.

Az addigra kialakult multinacionális szektor dominálta kettős (de még azon belül is mozaikszerű, egymásra épülő vertikális és horizontális kapcsolatokat alig-alig tartalmazó) gazdasági szerkezet és a geopolitikai, geogazdasági körülmények azonban szűkre szabják az új politikai hatalom manőverezési lehetőségeit – programjával ellentétesen az első időszakban a Fidesz vezette koalíciós kormány valójában közvetlen elődei külföldi tőkét pártoló, neoliberais gazdaságpolitikáját folytatja. Mint arra már utaltam, ebben az időszakban a hatalom szerkezete sem változik: domináns csoportját a multinacionális szektor uralta burzsoázia, alfrakcióit a politikai és kulturális elitiek alkotják – külön is kiemelve a csúcshatalmi pozícióit (is) őrző késő kádári technokrácia szerepét.

2000–2001-től egy új, nemzeti-konzervatív technokrácia színrelépésének lehetünk tanúi – első számú képviselője Matolcsy György –, mely döntően a lassacskán mégiscsak megszülető hazai burzsoázia – ezen belül nagyburzsoázia – érdekeinek képviseletében lép fel. Eme burzsoáziának pedig akkori helyzetében – döntően a belső piacon tudja termékeit értékesíteni – az e piacot szűkítő megszorító gazdaságpolitika feladásához fűződik érdeke: ezzel magyarázhatóak a gazdasági csúcshatalmi pozíciót megszerző Matolcsy szórványos jóléti intézkedései, de főképp ígéretei. Matolcsynak azonban nincs ideje programja végigvitelére: erre az időszakra a társadalom már végképp feléli gazdasági és mentális tartalékait, és bár hosszú stagnálás után az átlagos életszínvonal kismértékben növekszik, az egyenlőtlenségek növekedése miatt felgyorsulnak a széles társadalmi rétegeket érintő leszakadási folyamatok. Mindezért a jóléti félfordulat ellenére is erősödik az elégedetlenség, éleződnek a társadalmi feszültségek. A 2002-es parlamenti választásokon a jóléti rendszerváltás programjával fellépő, jóléti ígérekben a Fideszt túllicitaló Medgyessy Péter – a késő kádári technokrácia szinte egyedüli szociáldemokrata reprezentánsa – vezetésével az MSZP–SZDSZ koalíciója visszaszerzi a politikai csúcshatalmat.

Medgyessy 2002-ben valóban végrehajtja az ígért jóléti fordulatot – mely intézkedésorozatból különösen kiemelkedik a közalkalmazottak ötvenszázalékos béremelése –, és ezzel az első és egyetlen miniszterelnök lesz, aki teljesíti választási ígéreteit. Ennek – miként Matolcsy korábbi szórványos jóléti intézkedéseinek is – gazdasági alapja az, hogy az első sorban a német piac igényeire az 1990-es évek közepétől kiépülő gazdasági szerkezet nagyjából 1990-re valamelyest termőre fordulni látszik: mind a növekedési, mind az egyensúlyi mutatók javulnak, majd mindennek eredményeként 2002-től az általános életszínvonal is jelentősen növekszik. Ez az „aranykornak” nevezett időszak azonban nem tart sokáig. Egyrészt ettől az időszaktól kezdődően a német piac szűkülni kezd, melynek nyomán a magyar exportteljesítmény és így a GDP növekedése is gyengül – és mindezért ismét romlik a külső egyensúlyi helyzet. Másrészt az izmosodó nagyburzsoázia a széles nyilvánosság fórumain is fellépve a „jóléti rendszerváltás” feladását, sőt a jóléti közkiadásoknak a korábbiakhoz képest is radikálisabb lefaragását követeli. Harmadrészt a „Nyugat” – a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra – sem nézi jó szemmel az „osztogatás” gazdaságpolitikáját, és ennek hangot is ad. Nem beszélve arról, hogy e gazdaságpolitika nyomán Magyarország a nemzetközi hitelminősítők közreműködésével a korábbiaknál kedvezőtlenebb – a külső egyensúlyi helyzetet tovább rontó – adóbesorolás alá kerül.

2004 nyarára Medgyessy Péter miniszterelnök a „szuperstruktúra” és a hazai nagyburzsoázia nyomására benyújtja lemondását. (A miniszterelnökre nehezedő nyomást erősíti

még két tényező: egyrészt az MSZP féelme attól, hogy az érdekeiben sértett burzsoázia a Fidesz mögött sorakozhat fel, ezért kihátrál Medgyessy mögül. Másrészt Medgyessy nem először visszakozik: 2003 augusztusában nyíltan deklarálja a jóléti politikájának feladását, melynek nyomán pénzügyminisztere megszorító intézkedéseket fogantat, így 2004-re a reáljövedelmek már csökkennek – ennek következtében korábbi társadalmi támogatottsága is jelentősen visszaesik.)

A miniszterelnöki székbe a burzsoázia és MSZP–SZDSZ-koalíció bizalmát egyaránt élvező Gyurcsány Ferenc nagyvállalkozó kerül, akit *technoburzsoáként* definiálok. Utóbbi olyan személy, aki már jelentős vállalkozói vagyont halmozott fel, de még nem akkorát, hogy pusztán ennek „jogán” válhatna a csúcsetel részévé. Gazdasági hatalma mellett ezért a politikai hatalomra is szert kíván tenni/kell tennie. A politikai csúcshatalom birtokosává válva a burzsoázia, döntően pedig a nagyburzsoázia, immár közvetlen és nyílt politikai hatalomra tesz szert, és ezzel intézményesíti a gazdasági elit politikai és kulturális elit feletti hatalmát.

Mindazonáltal az új miniszterelnök rövid távú jövedelemelosztási kérdésekben részben baloldali liberális politikát folytat – de ennél erősebb hatású az, hogy a már korábban megkezdődött megszorító gazdaságpolitikát tovább folytatja, sőt kiterjeszti. Ebben közvetlen támogatást kap a gazdasági csúcshatalomból immár életkori okok miatt – is – látványosan és véglegesen kikerülő, de médiabefolyással és némi gazdasági hatalommal továbbra is rendelkező késő kádári technokrácia reprezentáns képviselőitől, valamint neoliberais értelmiségi holdudvarától.

Nagyjából ekkorra tehető a megszorítások gazdaságpolitikájának önmagát erősítő restrikciós spirállá való összeállása, aminek következtében a gazdasági növekedés gyakorlatilag leáll, és éleződnek a külső és belső gazdasági egyensúlyi zavarok. Mindennek nyomában az általános életszínvonal ismét visszaesik, a társadalmi feszültségek tovább erősödnek, és valóban baloldali politikai ellenzék híján eme feszültségeket a látványosan és nagy erővel berobbanó szélsőjobboldal képes artikulálni.

A 2008-ban berobbanó világgazdasági válság egy súlyos strukturális válsággal küzdő (széttöredezettsége miatt nemzetgazdaságnak valójában már nem tekinthető), valamint a folyamatos megszorítások következtében végsőkig legyengült gazdaságon söpör végig. Gyurcsány Ferenc a külső (Brüsszel által diktált) kényszerek lazítására tett sikertelen kísérletek után a tőkeoldal, a munkaoldal, az általános közvélemény nagyobbik része, a Fidesz, valamint saját pártja által is szorongatva képtelenné válik az ő és holdudvara által szorgalmazott neoliberais államháztartási reformok folytatására, megvalósítására, ezért beadja lemondását. Helyét a miniszterelnöki székben Bajnai Gordon, egy újabb technoburzsoá veszi át.

A hatalmi szerkezet alakulása szempontjából fontos, hogy Bajnai nemcsak hogy nem tagja az MSZP-nek, de hatalomra kerülésekor azt is deklarálja, hogy a soron következő parlamenti választáson semmilyen formában nem jelölteti magát sem miniszterelnöknek, sem más politikai pozícióba – tehát kizárólag válságmenedzselésre szerződik. Ez azt jelenti, hogy sem a választók, sem a hatalmon lévő koalíció oldaláról nem köti semmi, nem kell elköteleződnie és ígéretet tennie semmire – szabadsága így egyben legitimációjának hiányát is jelenti.

Pontosabban: szabadsága csupán látszólagos, nagyon is kötődik, mégpedig a nagyburzsoáziához – és a Gyurcsánytól örökölt neoliberais értelmiségi holdudvarához. Valójában a „szupersztruktúra” – konkrétan a válságban megnövekedett szerepű IMF – és a nagyburzsoázia szócsöve és érdekkijárója: az általa végrehajtott „reformok” lényege a belső és a begyűrűző külső válság terheinek olyan megosztása, amely a nagyburzsoázia érdekeit a lehető

legnagyobb mértékben védi, mégpedig azért, hogy a válság terheit döntően a társadalom alsó és középső rétegeire terhelje: az általános életszínvonal tovább csökken. Ez már nem pusztán a nagyburzsoázia nyílt hatalma, ez már a nagyburzsoázia kendőzetlenül *neoliberális reformdiktatúrája*.

Eme válságkezelés mindazonáltal a közép- és hosszú távot tekintve magával a nagyburzsoázia profitérdekeivel is ellentétes, mert tovább rombolja egyfelől a tőke rendelkezésére álló, már amúgy is megtépzott humán erőforrásokat, másfelől a belső fizetőképes keresletet, melynek stimuláló hatására a külső piacok zuhanásának körülményei között eddig még nem látott mértékben lenne szüksége.

A hatalom szerkezete a 2010-es parlamenti választásokat megelőzően a következő: domináns csoportját továbbra is a válságtól bár megtépzott és differenciálódott, de még mindig erős nagyburzsoázia alkotja, legfőbb érdekkijárója pedig egy a csúcshatalmat elfoglaló, személyében magányos (csak értelmiségi híveire és a hatalomból kikopóban lévő késő kádári technokráciára támaszkodni tudó), de társadalmi, hatalmi szempontból reprezentatív technoburzsoá. Alfrakciói a politikai elit és a kulturális elit, mely utóbbiból a miniszterelnök hívei szinte az informális csúcshatalom birtokába kerülhetnek.

A burzsoázia differenciálódása azt is jelenti, hogy nagyjából a 2000-es évek elejétől a hazai nagyburzsoázia egyre nagyobb féltékenységgel és ellenszenvvel figyeli a multinacionális szektor és burzsoáziájának terjeszkedését, majd dominanciáját és annak kiteljesedését. Helyzetéből adódóan a megszorításokon alapuló gazdaságpolitikához is ellentmondásos a viszonya, ezért ettől az időszaktól kezdve pénzforrásaival és kapcsolati hálójával is egyre inkább a Fidesz mögött sorakozik fel. A lecsúszási folyamat kritikussá válása és nyomában a teljes társadalmi biztonság- és bizalomvesztés mellett ennek döntő szerepe van az MSZP-SZDSZ-koalíció 2010-es bukásában és a Fidesz vezette koalíció választási győzelmében.

Orbán Viktor és nyomában a pártja azonban nem kíván a nagyburzsoázia kijárója lenni. 2010-től, majd a 2014-es újabb választási győzelmétől kezdve arra tesz kísérletet, hogy egyfelől létrehozzon egy hozzá lojális kliensburzsoáziát, másfelől megfordítsa azt a korábbi szereposztást, melyben a gazdasági elit uralta a politikai elitet: határozott szándéka a burzsoázia megszabolázása és a saját uralma alá vonása.

A szociálliberális politikai elitnek is volt kliensburzsoáziája, melyet az államnak nevezett tulajdon privatizációja révén hozott létre. A Fidesz számára azonban már nem áll rendelkezésre szabadon elosztható vagyon, ezért csak úgy tud nem csupán alkalmi, de hozzá tartósan hűséges klienseket kreálni, ha a fékek és ellensúlyok rendszerének lazításával újraosztja a burzsoázia, nagyburzsoázia vagyonát. Erős kifejezéssel élve: a szociálliberálisok „osztogatnak”, a Fidesz „fosztogat”.

Vagy legalábbis törekszik „fosztogatni” – ez azonban egy ponton túl a fennálló rendszer alapeszményének, a „magántulajdon szentségének” elvébe és a nagyburzsoázia ellenállásába ütközik. Ezért Orbán Viktornak, pártjának és a neki elkötelezett nemzeti-konzervatív technokráciának hatalomtechnikai eszközként jórészt meg kell elégednie a burzsoázia, nagyburzsoázia *versenyztetésével*, pontosabban a tőkészek egymás elleni kijátszásával. (A hazai burzsoáziát tekintve ennek legfőbb terepét a közbeszerzési eljárások rendszere, a külföldi tulajdonú multinacionális vállalatok szférájában pedig a stratégiai megállapodások rendszere jelenti.)

A hatalmi szerkezeten belüli domináns pozíciót így a politikai elit, a nemzeti-konzervatív technokrácia és a kliensburzsoázia változó belső erőviszonyú szövődéke alkotja. Alfrakciója az e szövődékhez lojális nemzeti-konzervatív értelmiség és a nem kliensi pozícióban lévő

nagyburzsoázia. Mindazonáltal a szövédékek opponálásában az ellenzéki pártok mellett kiemelt szerepet játszik az intézményeit részben őrző liberális, neoliberais értelmiség és vele szoros összhangban a csúcs hatalmi pozícióit elvesztő technoburzsoázia is.

Nagyjából a Fidesz második, 2014-es választási győzelmé után azonban az eme szövédékből összeálló hatalmon lévő renden belül látványos törésvonalak keletkeznek. Az Orbán–Simicska-ellentét felszínre kerülése arra utal, hogy a nagyburzsoázia lázadzik Orbán Viktor és a nemzeti-konzervatív technokrácia fegyelmezési, kordában tartási kísérletei ellen. Másrészt általában is, az erős hatalomkoncentráció és az ellenzék marginalizálódása következtében a társadalmi feszültségek artikulációja igen nagy részt a domináns pozícióban lévő hatalmi szerkezeten – az uralkodó pártokon, a nemzeti-konzervatív technokrácián és a kliensburzsoázián – *belülre* kerül (erről szól többek között Spéder Zoltán nagyvállalkozó és médiamágnás nyílt kormányzati megtámadása és az e körül kialakult hatalmi harcok vagy a kormányzat reprezentatív alakjainak – elsősorban Lázár Jánosnak, Rogán Antalnak és Varga Mihálynak – egymással folytatott éles küzdelmei). Ez rövidebb távon ugyan növeli a politikai csúcs hatalom – Orbán Viktor – manőverezési lehetőségeit, hosszabb távon azonban a hatalmi szerkezet meggyengüléséhez, sőt széteséséhez is vezethet.

A hatalmi szerkezet várható alakulása szempontjából fontos tényező, hogy a politikai elit és a burzsoázia, nagyburzsoázia közötti hatalmi harc kimenetele ma még bizonytalan, és a belátható jövőben az is marad.

Végezetül fontos felhívunk a figyelmet a nemzeti-konzervatív technokrácia sajátos szerepére. Míg a késő kádári technokrácia annak idején, az 1980-as években a fennálló politikai és gazdasági csúcs hatalommal szemben szerveződött meg, addig a nemzeti-konzervatív technokrácia a jelenlegi politikai és gazdasági csúcs hatalommal szoros szimbiózisban jön létre. Konkrétan: Orbán Viktor és Matolcsy György már az ezredforduló időszakától kezdve személyesen is együttműködnek és támogatják egymást a Fidesz társadalom- és gazdaságpolitikájának megformálásában – ez azt is jelenti, hogy Matolcsy víziói meghatározó erővel hatnak Orbán társadalom- és gazdaságképére, programjaira és távlati célkitűzéseire. És viszont. A két vezető között véd- és dacsövetség alakul ki. Ennek erejét az is jelzi, hogy amikor fény derül arra, hogy a Matolcsy vezette Magyar Nemzeti Bank a birtokában lévő közpénzek egy nagy részének alapítványokon keresztüli privatizálását hajtotta végre, és ezt a továbbiakban is tervezi – a Fidesz következő választási győzelmének „megalapozására” –, akkor az emiatt kipattanó botrányban Orbán feltétel nélkül kiáll jegybankelnöke mellett.

A nemzeti-konzervatív technokrácia genezisének szempontjából igen érdekes Matolcsy gazdaságpolitikai pályája: ezt a pályát az 1980-as évek végén Matolcsy a spontán privatizáció atyjaként kezdte. Ennek során – mint azt már érintettem – az államinak nevezett tulajdon „szerves úton” magánvállalkozásokba vándorolt –, majd a *termelőjavak* magánosítása után csaknem harminc évvel Matolcsy az MNB birtokában lévő *közpénzekkel* teszi ugyanezt. Vagyis a spontán privatizáció, a közjavak magánosítása a magyar kapitalizmus kialakulásának és formálódásának visszatérő mozzanata – csak tárgyát változtatja.

Mindazonáltal a nemzeti-konzervatív technokráciának Matolcsy eme technokrácia többségéhez nem hasonlítható vezetője. Kreativitása és önállósága a késő kádári technokráciához mérhető – ebből a csoportból is nőtt ki –, a társadalmi-gazdasági víziók megalkotásának szintjén egyenrangú a miniszterelnökkel. Sőt mi több, gondolkodását, „unortodox” módszereit tekintve autonómabb az akkoriban valójában a világ neoliberais mainstreamjét követő elődeinél.

Az általa uralt technokráciától azonban – a késő kádári technokrácia gyakorlatától eltérően – Orbánnal együtt teljes lojalitást, sőt behódolást vár: a most felnövekvő fiatal nemzeti-konzervatív technokrácia ezzel összefüggésben ugyan mostanság már kezd beletanulni a hatalmi harcokba és az egyéni érdekérvényesítésbe, manőverező képessége azonban csupán hatalomtechnikai, vagyis nem jár együtt autonóm vízióalkotási képességgel.

A nemzeti-konzervatív technokrácia mindazonáltal egy fontos tulajdonságában igencsak hasonlatos a késő kádári technokráciához, ez pedig nem más, mint az informális érdekérvényesítéshez, a „hátsó szobákban” történő megegyezésekhez való vonzódása. A késő kádári technokrácia eme magatartásmintát elődjétől, a létezett szocializmus nómenkláturatechnokráciájától örökölte – és ez az örökség a fennálló kurzus autoriter légkörében továbbszáll a jelenleg a hatalomnak asszisztáló technokráciára is. A politikai és gazdasági elit közötti küzdelem, erőviszonyaik természetes kiegyenlítetlensége (amikor is egyik félnek meg kell nyernie a másik „jóindulatát”) és e küzdelem kiéleződése mellett ez a döntő oka a korrupció ellen folytatott harc kilátástalanságának.

*

A hatalom szerkezetének változásai vizsgálhatók abból a szempontból is, hogy mennyire stabilak vagy instabilak az eliteken belüli pozíciók. Kristóf Luca (2014) kutatásai szerint, míg a politikai elit összetételében 1993 és 2009 között folytonosság mutatható ki, addig ugyanebben az időszakban a gazdasági és kulturális eliten belül a megszakítottság tendenciája érvényesült, vagyis ez utóbbi elitek összetétele jelentősen változott.

A politikai elit és a gazdasági elit összehasonlításában az eltérés oka az lehet, az magyarázhatja a politikai elit stabilitását és a gazdasági erőpozíciók instabilitását, hogy a politikai közvélemény már bennlévő főszereplői által hatékonyabban manipulálható, mint amennyire a gazdasági főszereplők a „gazdasági közvéleményt”, vagyis a piacot befolyásolni képesek. És itt különös jelentősége van annak, hogy míg a politikai elitnek a szavazatokért jórészt csak a belső közvéleményt kell megoldogozniuk, addig egy olyan kicsi, nyitott, sőt a világgazdasági folyamatoknak erősen kitett országban, mint amilyen Magyarország, a gazdasági elit teljesítményét egy nagyságrendekkel nagyobb, ezért jóval kevésbé befolyásolható, manipulálható „közvélemény” – vagyis a világpiac – igazolja vissza vagy kérdőjelezi meg.

A kulturális elit politikai elithez képesti instabilitásának oka hipotézisem szerint az lehet, hogy a két elitcsoport Magyarországra jellemző szoros szimbiózisában a politikai elit az erősebb, amely „váltott lovakkal közlekedik”: egyrészt egy adott politikai párt (pártok) kormányváltáskor könnyedén lecserélheti legyőzött politikai ellenfeleinek kulturális elitjét a sajátjára, másrészt az egyes politikai pártok változó céljaik mentén vagy a változó körülmények hatására saját kulturális holdudvaruk összetételét is folyamatosan változtathatják.

Visszatérve a gazdasági elithez, a Laki Mihály–Szalai Júlia szerzőpáros (2014) is a nagyvállalkozók összetételének változását mutatták ki a 2000-es évek és a 2010-es évek eleje között. Míg a nagyvállalkozók első, még a létezett szocializmus intézményeiben szocializálódott generációja elindult a nagypolgárrá válás irányába és bizonyos citoyentulajdonságokat mutatott fel, pártszimpátiáit és részben személyes identitását tekintve pedig baloldali liberális volt, addig az őt felváltó második generáció még a látszat szintjén sem tanúsít nemhogy társadalmi elkötelezettséget, de bárminemű társadalmi érzékenységet sem. Identitását tekintve jobboldali, és a jobboldali pártokhoz vonzódik.

Szemben elődeivel, több nyelven beszél, és vállalkozói képesítését gyakran külföldi egyetemeken, főiskolákon szerezte. Üzletpolitikája is más, mint az első generációé volt: hogy könnyebben boldoguljon a szürke- és feketegazdaságban, elődeivel szemben, akik főként nagyobb méretű vállalkozásokat hoztak létre, ő maga több és kisebb méretű, vagyis kevésbé feltűnő, legfeljebb hálózatszerűen összekapcsolódó vállalkozásokat üzemeltet.

A gazdasági eliten belüli fluktuáció és a Fidesz vezette politikai elit megrendelése ellenére mindazonáltal azt látjuk, hogy a nagyburzsoázian belül létezik egy olyan állandó kemény mag, amely felhalmozott vagyona és informális politikai, gazdasági, valamint kulturális kapcsolatai alapján igen jelentős és a regnáló politikai kurzusoktól szinte független erejű befolyással bír nem csak a gazdasági, de a politikai és kulturális folyamatok alakulására is. (A Wikipédia Befolyás-barométer szerint 2016-ban Csányi Sándor nagyvállalkozó az ország második, Demján Sándor a tizennegyedik legbefolyásosabb embere. De e két nagytőkés már a korábbi kormányok alatt is meghatározó szerepet játszott, többek között a szociális szférát megcsapoló megszorítások kiharcolásában.) Az ehhez a maghoz tartozó nagytőkések – mágnások – informális érdekérvényesítési eszközeikkel és mellette meglehetősen sűrű médiaszerepléseik során igen gyakran a *változó* összetételű nagyburzsoázia állandó és *közös* érdekeit képviselik és szóltatják meg. Informális és nyilvános szerepléseiken többnyire az „ország” érdekében lépnek fel, valójában azonban a nagyburzsoá érdekeket képviselik és védik a munkásság és a még a munkához sem jutók érdekeivel szemben.

A szerkezeti változások a globális térben

Amint azt már bemutattam, a létezett szocializmus klasszikus korszakában a hatalmon lévő renden belüli erőviszonyok változását a gazdaság külső korlátba való ütközése – a külső egyensúlyi helyzet jelentős romlása – váltja ki: a nagyvállalati vezetők központi hierarchia feletti dominanciáját az 1978-as drámai külsőegyensúly-romlás hatására a központi hierarchia megerősödése, előretörése és a nagyvállalati vezetők eme hierarchia általi megrendelése váltja fel, majd a külső egyensúlyi helyzet 1982–1983-as újabb jelentős megingása a libikóka újabb átlendülését, vagyis ismét a nagyvállalati vezetők központi hierarchia feletti dominanciáját hozza el. Ez a helyzet és a belőle származó dinamika egyenesen vezet az 1985 utáni nagy összeomláshoz, a külső egyensúlyi helyzet minden korábbinál radikálisabb romlásához, amire azonban a létezett szocializmus hatalmon lévő rendje már nem képes védekezéséppel belső erőviszonyainak „átrendezésével” reagálni. Pontosabban: a jövődó burzsoázia érdekeit képviselő késő kádári technokrácia az 1980-as évek elejétől rohamos tempóban foglalja el előbb az állampárt-pártállam – a központi hierarchia – alsó, középső, majd 1989-re csúcspozícióit – vagyis az uralkodó rendet –, és értelmiségi szövetségeseivel – a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel – együtt politikai rendszerváltást hajt végre. Ennek nyomán a az 1980-as évek közepétől megindult gazdasági rendszerváltás felgyorsul, és nagyjából 2000-re már a nagyburzsoázia alkotja a hatalmon lévő rend domináns csoportját. A politikai elitek által alkotott uralkodó rend egészen 2010-ig másodhegedűsi pozícióba szorul – hogy azután eme nagyburzsoáziát megfossza meghatározó szerepétől a jobboldali politikai elit és kliensburzsoáziájának konglomerátuma.

Azt látjuk, hogy a magyarországi újkapitalizmus hatalmi szerkezete már nem reagál olyan szenzitíven a külső egyensúlyi helyzet változásaira, mint a létezett szocializmusé.

A politikai rendszerváltás után a hatalmi szerkezet mozgása és a külső egyensúlyi helyzet alakulása között a következő összefüggést láthatjuk: a külső egyensúlyi helyzet 1994–1995-re tetőző romlása a burzsoázia – elsősorban a multinacionális vállalatok menedzsereinek és a háttérben tulajdonosainak – térnyerését katalizálja. A 2000-es évek elejére javulnak a külső egyensúlyi mutatók, és ennek bázisán az ekkor politikai hatalomra kerülő politikai elit kísérletet tesz a burzsoázia érdekeinek korlátozására (a tőke-munka viszonyon belül a munkaoldal pozícióinak némi javítására), ez a folyamat azonban szinte azonnal a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra és a belső nagyburzsoázia heves ellenállásába ütközik és leáll. Ezen ellenállás egyik tényezőjeként – a „szuperstruktúra” aktív közreműködésével – a külső egyensúlyi helyzet ismét romlani kezd – és a nagyburzsoázia helyreállítja megingott hatalmi pozícióját.

Ezt követően a külső egyensúlyi helyzet rohamosan romlani kezd, ez azonban már nem vált ki gyökeres változásokat a hatalmon lévő renden belül – csak annyi történik, hogy a politikai csúcshatalmat a késő kádári technokráciától a technoburzsoázia veszi át, és megkezdődik a nagyburzsoázia Fidesz melletti felsorakozása. A 2008-ban kitörő világgazdasági válság bázisán a külső egyensúlyi helyzet immár törésszerűen romlik – ez azonban ismét csak a nagyburzsoázia megerősödését eredményező központi intézkedéssorozat katalizál.

A külső egyensúlyi helyzet radikális romlásának a hatalmi szerkezetre gyakorolt hatása csak a 2010-es parlamenti választásokat követően érvényesülhet. Ekkortól az uralkodó rendet elfoglaló Fidesz a nemzeti-konzervatív technokráciával szövetségben kísérletet tesz a hatalmon lévő renden belüli dominanciaviszony gyökeres megváltoztatására, vagyis a burzsoázia, nagyburzsoázia megzabolozására. A külső kereslet némi élénkülése, a nagyburzsoázia – pontosabban a multinacionális szektor – nem mobilis részének megcsapolása, a magánnyugdíjpénztárak vagyonának államosítása és a közszférából történő nagyarányú forráskivonás révén a külső egyensúlyi helyzet javul – ez azonban nem hoz dominanciaviszony-változást a hatalmon lévő renden belüli alapstruktúrában.

A létezett szocializmus és az újkapitalizmus hatalmi szerkezetének eltérő szenzitivitása az e társadalmakat körülvevő globális erőviszonyok eltéréseiből eredeztethető. A létezett szocializmus időszakában kétpólusú volt a világrendszer, amelynek az volt a jelentősége, hogy a hazai hatalmi szerkezeten belül egymással küzdő mindkét rivális konglomerátumnak megvolt a maga külső globális és erőt kifejtteni képes szövetségese. És fordítva: a két globális nagyhatalom gyakran a perifériák, félperifériák „pingpongasztalán” – is – vívta meg harcait, amihez azonban szüksége volt hozzá lojális belső szövetségesekre (komprádorokra).

A létezett szocializmus képlete ebből a szempontból a következő képet mutatja: egyik oldalon az uralkodó rend csúcsán elhelyezkedő politikusok és bázisuk, a nagyvállalati és ágazati minisztériumi vezetők csoportja, akik a szovjet politikai és gazdasági elitel alkotnak szövetséget. A szovjet politikai elit Magyarország katonai megszállásával biztosítja az uralkodó belső politikai csúcset és a hozzá hű technokrácia hatalmát, a szovjet, sőt az egész KGST-piac pedig korlátlan felvevőpiacot – és viszont nehézipari nyersanyagot – nyújt a magyar nagyvállalatok számára.

A másik oldalon kezdetben a piaci reformokra nyitott technokrácia – ők döntően a funkcionális irányító szervezetekben töltenek be magas pozíciókat – és a revizionista értelmiség helyezkedik el, majd a soron következő generációváltás folyamatában felváltja őket a náluk radikálisabban Nyugat- és piacpárti késő kádári technokrácia, mely az 1980-as évek elejétől (nagyjából az IMF-be való belépésünkől kezdődően) rohamos tempóban hódítja meg

a központi hierarchia egyre magasabb pozícióit: mind az állampártban, mind a pártállamban. E csoport az Egyesült Államok vezette nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra támogatását élvezi. A késő kádári technokrácia eme kapcsolattól a nemzetközi pénzvilágban kivívott tekintélyt és előrejutást reméli és élvezi (mely visszahat a belső pozícióira is), a „szuperstruktúra” pedig a globális tőke keleti terjeszkedését akadályozó kelet-európai határok lazulását, majd lebomlását, lebontását, nem utolsósorban pedig az Egyesült Államok politikai befolyásának növekedését várja.

A hatalmon lévő rendnek eme kettős kötődése manőverezési lehetőséget biztosít az „összhatalmi” szerkezet számára arra, hogy amikor akár belső, akár külső okok következtében a rendszer külső korlátba ütközik, védekezéséppen és adaptálódásként gyorsan „átrendezze” belső erőviszonyait.

Az 1989–1990-es kelet-európai politikai rendszerváltásokkal és a Szovjetunió felbomlásával, vagyis az Egyesült Államok vezette „szuperstruktúra” győzelmével egyfelől a korábban kétpólusú világrendszer egypólusúvá válik. Másfelől a beköszöntő újkapitalizmusban a késő kádári technokrácia és a liberális (neoliberális) értelmiség, majd a technoburzsoázia, valamint a nagyburzsoázia – elsősorban a multinacionális szektor menedzserei és külső tulajdonosai – érdekei hosszú ideig szorosan összefonódnak, összefüggésben azzal, hogy mindnyájan a „szuperstruktúra” kizárólagos külső támogatását élvezik. Velük szemben potenciális kihívójuk, a politikai elit és más társadalmi csoportok azért is gyengék, mert nekik a geopolitikai, geogazdasági helyzet radikális megváltozása következtében nincs külső támogatójuk – mint arra már utaltam, ezen bukik meg Medgyessy „jóléti rendszerváltása” is. A hatalmi szerkezet tehát tartósan „egy irányba lejt”, ezért nem, vagy csak korlátozottan képes önmaga „átrendezésével” reagálni a külső kihívásokra: a külső egyensúlyi helyzet változására, elsősorban romlására.

A 2000-es évek második felétől ez a képlet szinte minden szempontból megváltozik. Oroszország megerősödik, és ezzel együtt világhatalmi ambíciói is reinkarnálódnak. Kína és a Távols-Kelet autokráciái is erősödnek. A globális politikai és gazdasági tér még nem lesz ismét kétpólusú, de elmozdul abba az irányba – pontosabban multipoláris irányba mozdul el. Magyarországon a nagyburzsoázia látványosan szembefordul a szociálliberális politikai erővel. Ennek hatását erősíti, hogy a világgazdasági válság begyűrűzésének bázisán az életszínvonal korábbi, a 2000-es évek első felére tehető átmeneti növekedése szinte minden társadalmi réteget érintő lecsúszásba csap át, ezért általánossá válik a bizonytalanság és a bizalomvesztés. A szociálliberális politikai erők megbuknak, és az uralkodó rendet a Fidesz és neki alárendelt koalíciós partnere foglalja el. Ezzel összefüggésben a technokrácián belüli küzdelem a nemzeti-konzervatív technokrácia győzelmét hozza el.

A hatalom szerkezete hasadozik, mely folyamatot jelentősen felerősíti, hogy az általa generált konfliktusokban Oroszország és a távoli-keleti autokráciák a Fidesz vezette konglomerátum mellé állnak – elsősorban Oroszország a „magyar kapcsolattól” egyfelől az Európai Unió egyébként sem erős belső kohéziójának, másfelől az Egyesült Államok befolyásának gyengítését reméli. Ennek jegyében nem csupán a magyar politikai elit hatalmi törekvéseit támogatja, de igyekszik szövetségeseket találni a hazai nagyburzsoázián belül is, vagy egyenesen beépülni oda. Mivel pedig a „szuperstruktúra” továbbra is támogatja korábbi belső szövetségeseit – és mellettük immár a Fidesz-konglomerátum politikai ellenzékét is –, Magyarország ismét a nagyhatalmak pingpongasztalává válik. (Ezzel persze nincs egyedül, gondoljunk csak elsősorban a nagyhatalmak párharcának sokkal látványosabban és erőteljesebben kitett Ukrajnára.)

Hatalmi szerkezet és általános életszínvonal

Továbblépve az eddigi gondolatmeneten, fel kell tennünk azt a – részben már érintett – kérdést is, hogy vajon a hatalmi szerkezet és annak alakulása, változása miért fontos a társadalom szempontjából. Ha egybevetjük a hatalmi szerkezet különböző szakaszait és ezek változását a társadalom számára talán legfontosabb és egzaktan megfogalmazható mutatóval, az egy főre jutó reáljövedelem dinamikájával, akkor a következő kép tárul elénk:

1. táblázat. Az egy főre jutó reáljövedelem alakulása hatalmi időszakonként, 1960–2014

Hatalmi szerkezet	Az egy főre jutó reáljövedelem éves átlagos növekedése (%)
1960–1978	4,4
1979–1983	1,4
1984–1989	1,6
1990–1998	-2,8
1999–2002	3,2
2003–2005	4,6
2006–2010	-2,4
2011–2014	2,2

Forrás: KSH – A háztartások jövedelme és fogyasztása (a háztartási szektor makroszintű mutatói) (1960–).

A táblázat bal oldalán a hatalmi szempontból viszonylag egynemű időszakok szerepelnek. Ezeken az időszakokon belül – mint a mellékletben szereplő láncindexek mutatják – az általános életszínvonal változását jelző egy főre jutó reáljövedelem éves növekedési indexei csak viszonylag kis szórást mutatnak. Ez, valamint az általános életszínvonal dinamikájának egyik időszakról a másikra bekövetkező viszonylag markáns változásai arra utalnak, hogy kapcsolat van a hatalmi szerkezet és annak alakulása, valamint az általános életszínvonal dinamikája és annak változása között.

A kapcsolat természetének teljes feltárása az itt szereplőnél jóval több adat felvonulását és bonyolult számítási módszerek bekapcsolását igényelné, melyre itt és most nem vállalkozom. A fenti adatok ezért csak hipotézisek megfogalmazására alkalmasak. Ezek a következők: egyrészt a hatalmi szerkezet változásai markánsan megváltoztatják az életszínvonal alakulásának dinamikáját. Másrészt az életszínvonal alakulása csak hosszabb időszak alatt és csak más tényezők – döntően a geohatalmi tényezők – összhatásával összefonódva képes visszahatni a hatalmi szerkezetre: ez történik az 1989-es politikai rendszerváltáskor – ami az átfogó „nagy” rendszerváltás legfontosabb mérföldköve –, melyet az 1960–1978-as évek jelentős életszínvonal-bővülése után egy több mint tíz évig tartó stagnálás előz meg. És ez történik a 2010-es politikai elitváltáskor is, melyet szintén egy hasonló periódus előz meg: a „jóléti rendszerváltás” indukálta gyors életszínvonal-növekedés 2006-tól zuhanásba vált át. Ezek a hosszú távú életszínvonal-libikókák a hatalmi szerkezet mélyreható változásának megindulását képesek katalizálni – míg a rövidebb távú életszínvonal-dinamika döntően csupán az uralkodó rend, vagyis a politikai elit cseréjét indukálja: ez történik 1998-ban és 2002-ben.

Harmadrészt, a hatalmi szerkezet hosszú távú alakulását tekintve feltűnő, hogy a „jóléti rendszerváltás” rövid időszakát kivéve az általános életszínvonal stagnálása-visszaesése a késő kádári technokrácia, majd utóda, a technoburzsoázia megjelenéséhez, utóbb a késő kádári technokrácia, majd a technoburzsoázia erős hatalmi pozíciójához köthető: ez(ek) a hatalmi csoportosulás(ok) az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat után kezd(enek) feltűnni és megszerveződni, majd a politikai rendszerváltáskor csúcshatalmi pozícióba kerül(nek), és eme karrierje(jük) egészen 2010-ig tart. Az összefüggés nem lehet véletlen: elsősorban a késő kádári technokrácia, majd a technoburzsoázia azok a hatalmi csoportosulások, amelyek neoliberais gazdasági filozófiájában és gazdaságpolitikájában az életszínvonal megszorításának kitüntetett szerepe van – és amelyek az ezzel ellentétes politikákat kártékony „osztogatásnak” tekintik.

Mely „osztogatás” az 1994-es, az 1998-as, a 2002-es, majd a 2014-es parlamenti választási évben feltűnően meg is valósul: ezekben az években az előzőekhez képest kiugró életszínvonal-növekedés következik be (lásd *Melléklet*).

*

Végezetül: ha kapcsolatot látunk a hatalmi szerkezet változása és az általános életszínvonal dinamikája, valamint annak változása között, akkor ebből az is következik, hogy áttételesen a geohatalmi viszonyok változása is hat az általános életszínvonal alakulására, hiszen korábban bizonyítottuk, hogy a hatalmi szerkezet változásait döntően a geohatalmi viszonyok erős módosulásai katalizálják. Mindezek alapján az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a két- vagy többpólusú világrendszer inkább „kedvez” egy Magyarországhoz hasonló félperifériás ország általános életszínvonala alakulásának, mint az egypólusú: az általános életszínvonal dinamikája 1989 előtt (döntően az 1978-ig tartó gyors növekedésnek köszönhetően, mely időszak egyben a „kétpólusúság” klasszikus korszaka is, amikor a Szovjetunió térségbeli domináns pozíciója még vitathatatlan, ugyanakkor már jelentkezik erős nyugati riválisa is, amelynek bizonyítania kell a közvéleménye előtt) lényegesen magasabb volt, mint 1990 és 2010 között (lásd *Melléklet*) – a 2010 utáni folyamatok tendenciája mindazonáltal az eltelt idő rövidségére tekintettel még nem rajzolódhatott ki.

A „szuperstruktúra”, változása és annak hatásai

Bár a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra már több korábbi írásomnak is tárgya volt, itt és most (mint arra már utaltam) ismét fel kell elevenítenem „indul” szerkezetének fő vonásait.

A nemzetközi, globális főhatalmat reprezentáló „szuperstruktúra” fő szereplői a 2000-es évek elején: a nagy nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi szervezetek, a nagy nemzetközi bankok és multinacionális vállalatok vezető erői, a nagy nemzetközi hitelminősítő és könyvvizsgáló szervezetek, a globális médium, nem utolsósorban pedig az Egyesült Államok politikai és katonai elitje. (A „szuperstruktúra” fogalmát elsőként Lányi Kamilla [2000] vezette be, de ő csak a nagy nemzetközi pénzügyi szervezeteket rendelte e kategória alá) Az osztályvonásokkal rendelkező rend bevezetőben tárgyalt kategóriája globális szinten is releváns,

így a „szuperstruktúra” is osztályvonásokkal bíró rendnek tekinthető: rendi vonásai az aktorai közötti sűrű formális és informális hálóból és tagjainak közös ethoszából és magatartásmintáiból fakadnak. Utóbbiak lényege, hogy a „szuperstruktúra” szereplői egyfelől az ún. fejlődés első számú letéteményesének tekintik magukat, másfelől önmaguk előtt is sokszor titkolt „ragadozó” magatartást tanúsítanak. Osztályvonásai viszont abból a tényből eredeztethetők, hogy az általa integrált gazdálkodó szervezetek – bár korlátozottan, de – a globális és lokális piacokon is megmérődnek.

Eme szerkezeten belül az utóbbi évtizedben erőltetődések voltak megfigyelhetők, és továbbiak is várhatók, melyek alapjaikban érinthetik a nemzetállamok belső hatalmi struktúráit – így a magyarországiét is.

A 2008-ban kitörő világgazdasági válság kezelésének talán legfontosabb sajátossága az volt, hogy a nemzeti kormányok – elsősorban az Egyesült Államok kormánya – szinte azonnal a területükön található nagy, ugyanakkor jelentős nemzetközi érdekeltségekkel és kisugárzással rendelkező gazdálkodó szervezetek – nagybankok és nagyvállalatok – segítségére siettek, mentőcsomagokkal stabilizálva helyzetüket. Ennek nagyon is reális alappal bíró ideológiája volt: e gazdálkodószervezetek tömeges összeomlása a minden korábinál globalizáltabb világgazdaság körülményei között soha nem látott mélységű nemzetközi és nemzeti szintű gazdasági-pénzügyi összeomláshoz vezethetett volna. Mindazonáltal a válságkezelés eme módja változásokat indukált a válságot a saját erejéből kezelni képtelen „szuperstruktúra” szerkezetében, belső hatalmi viszonyaiban.

Az erős állami beavatkozások nyomán a nemzeti kormányok megerősödnek, melynek hatása két folyamatban is megjelenik. Egyfelől a válság nyomán a világban szaporodnak az autoriter nemzeti rezsimok, másfelől mintha a nemzetállamok – és a különböző regionális szupranacionális szervezetek (elsősorban az Európai Unió) – meg akarnák fosztani a „szuperstruktúrát” korábbi hatalmi szerepétől, vagy legalábbis gyengíteni kívánnák azt.

Utóbbinak egyik módja a „szuperstruktúra” meghódítása, az oda való beépülés – Kínának, mely a válságban megmutatta nélkülözhetetlenségéből származó erejét, már régebb óta ez a stratégiája (a G20-ak idei nyár végi tanácskozását már Pekingben rendezték!). Másik módja az erős riválisi pozícióba kerülés – ez Oroszország és az Európai Unió stratégiája, mely utóbbi ma már önálló hadsereg létrehozását fontolgatja. (Ugyanakkor az Európai Unió és Oroszország egymással is küzd: Oroszország a szélsőséges európai pártok és mozgalmak – elsősorban a szélsőjobboldal – támogatásával igyekszik gyengíteni az Európai Uniót, utóbbi viszont politikai és gazdasági szankciókkal Oroszországot. Mindazonáltal az EU legfőbb vezetője, Merkel kancellár kettős játékot játszik: mivel mind az Egyesült Államokkal, mind az Oroszországgal való jó kapcsolathoz erős gazdasági érdekei fűződnek, mindkét irányba „nyitott”, vagy egyenesen ki is játssza egymással szemben a két hatalom vezetését.)

A 2015-ben tetőző, de mindmáig megoldhatatlannak tűnő menekültválság, valamint az Egyesült Államok és Európa közötti szabadkereskedelem feltételrendszerének létrehozását, akadályainak elhárítását célzó tárgyalások (TTIP) elhúzódása, elakadása csak tovább gyengíti a „szuperstruktúra” belső kohézióját. Ma úgy tűnik, hogy a nemzetállamok – a globális és helyi civil ellenmozgalmakra is támaszkodva – mindkét oldalról sikeresen hártják el a nagy multinacionális – elsősorban amerikai központú – vállalatok azon törekvéseit, hogy azok a nemzetállamok fölé nőjenek, erősítve így a „szuperstruktúrán” belüli pozícióikat, és ezzel a „szuperstruktúra” hatalmi szerepét is.

A 2008-ban kitörő és máig ható világgazdasági válság nyomán tehát legalábbis középtávon a globalizáció folyamatának lelassulására, a „szuperstruktúra” metamorfózisára, hatalmi szerepének gyengülésére és így a nemzetállamok, a nacionalizmus, sőt a szélsőjobboldal erősödésére lehet számítani. (Ez nem új jelenség a történelemben: sokban hasonló folyamat zajlott le az 1900-as évek elején, az első nagy világgazdasági válság nyomán is [Maddison 1995; Bairoch és Kozul-Wright 1996; Szamuely 2002]). Ilyen körülmények között pedig Magyarországon – is – bár hasadozik, mégis tartósan fennmaradhat az autoriter hatalmi szerkezet, mely leginkább a két világháború közötti félfedális Horthy-rendszerrel mutat folytonosságot.

Mindazonáltal – mint azt már többször kifejtettem – sokakkal ellentétben úgy vélem, hogy eme autoriter, félfedális hatalmi szerkezet uralta társadalmi viszonyok nem alkotnak valamiféle új rendszert: valójában a magyarországi újkapitalizmus második szakaszát jelentik, melynek kialakulásában egyaránt fontos szerepet játszanak a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok, így a „szuperstruktúra” változásai, valamint a magyar újkapitalizmus első, laissez faire szakasza által szült gazdasági és társadalmi feszültségek is.

Miként a „szuperstruktúrának”, úgy a nemzeti hatalmi szerkezeteknek is az utóbbi években a rendies vonásai erősödnek az osztályvonásokkal szemben. Ami a „szuperstruktúrát” illeti: bár az egyfelől veszít erejéből, a válság – talán az éppen arra való reakcióként – az eme struktúrát átszövő formális és informális kapcsolatrendszer sűrűsödését katalizálja. Másfelől a globális gazdálkodó szervezetekhez pontosan ezeken a csatornákon keresztül eljuttatott mentőövek korlátozzák azoknak a valós piacokon való megméréését, általában is megkérdőjelezve a piaci siker és kudarc „valódiságát”.

A nemzeti hatalmi szerkezetek metamorfózisait tekintve hasonló folyamatot látunk: a válságban a nemzeti társadalmak és hatalmi szerkezeteik meggyengülnek, amit a kormányzatok szinte azonnal hatalmi jogosítványaik, ezen belül is piaci folyamatokba való beavatkozásuk kiterjesztésével és növekvő nacionalizmussal kompenzálnak. Ami Magyarországot illeti, ennek részeként némiképp specifikusnak tekinthető egy a piaci megméréttétől védett (ugyanakkor azzal meg sem erősítettett!) kliensburzsoázia létrehozása – mintája részben a még nem említett orosz modell (Szelényi 2013) –, mely mindazonáltal ma már egyre vonzóbb példaként szolgál más országok politikai elitjei számára is.

Melléklet

2. táblázat. A háztartások jövedelme és fogyasztása
(háztartás és szektor makroszintű kutatói) 1960–2014 (Előző év = 100%)

1961	101
1962	104
1963	105
1964	106
1965	101
1966	104
1967	107
1968	106
1969	106
1970	107
1971	104
1972	103
1973	105
1974	107
1975	104
1976	101
1977	105
1978	103

1979	100
1980	100
1981	103
1982	101
1983	101
1984	101
1985	102
1986	103
1987	101
1988	99
1989	103
1990	98
1991	98
1992	96
1993	95
1994	103
1995	95
1996	94

1997	96
1998	101
1999	103
2000	101
2001	102
2002	106
2003	105
2004	106
2005	103
2006	104
2007	101
2008	96
2009	98
2010	96
2011	97
2012	103
2013	98
2014	106

A számítási munkálatokban Huszár Ákos volt segítségemre.

Hivatkozott irodalom

- Bairoch, Paul és Richard Kozul-Wright (1996): *Globalization Myths. Some Historical Reflections on Integration, Industrialization and Growth in the World Economy*. Unctad Discussion Papers. No. 113. March, Genova.
- Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele. A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat* (21): 67–86. Interneten: http://epa.oszk.hu/02100/02121/00019/pdf/EPA02121_fordulat_21_064-086.pdf.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kristóf Luca (2014): De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle* 23(1): 7–26.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később – magyar nagyvállalatok európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Lányi Kamilla (2000): Válság táplálta globalizáció I–II. *Külgazdaság* 44(4, 5): 4–34., 4–35.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1974): *A tőke*. III. könyv. Budapest: A Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége.
- Marx, Karl (1949): *A tőke*. Első könyv. Budapest: Szikra.
- Maddison, Angus (1995): *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Development Centre Studies. Párizs: OECD.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2012): *Globális válság – magyar válság – alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.
- Szalai Erzsébet (2014): *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*. Budapest: Kalligram.
- Szamuely László (2002): A globalizáció és a kapitalizmus két alapmodellje. *Kritika* 31(5): 3–7.
- Szelényi Iván (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In *A magyar polip. Posztkommunista maffiaállam*. Magyar Bálint (szerk.). Budapest: Noran Libro, 34–47.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest: Napvilág.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1999): *Gazdaság és társadalom 2/4*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.